

ПАЛВАНОВ Уктам Базарбаевич

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Исломишунослик ва ислом цивилизациясини
ўрганиш ICESCO кафедраси ўқитувчиси, PhD
E-mail: davr0101@mail.ru

САЪДУДДИН АТ- ТАФТАЗОНИЙНИНГ “ШАРҲ АЛ- МАҚОСИД” АСАРИГА ЁЗИЛГАН ШАРҲ, ҲОШИЯ ВА ТАЪЛИҚЛАР

КОММЕНТАРИИ, СУПРАКОММЕНТАРИИ И ГЛОССЫ К «ШАРҲ АЛЬ- МАКАСИД» САДУДДИНА АЛЬ- ТАФТАЗАНИ

COMMENTARIES (SHARḤ), MARGINS (ḤĀSHIYAT) AND GLOSSES (TA‘LĪQ) ON “SHARḤ AL-MAQĀṢID” OF SA‘D AL-DĪN AL-TAFTĀZĀNĪ

Аннотация: Мазкур мақолада ҳанафий-мотуридий мазҳабининг энг машҳур олимларидан бири аллома Саъдуддин ат-Тафтазоний (722-792/1322-1390)нинг 786/1384 йили Самарқандда ёзилган калом илмига оид муҳим асари “Шарҳ ал-Мақосид”нинг таркибий тузилиши ва унга ёзилган шарҳ, ҳошия ҳамда таълиқлар ҳақида сўз юритилган.

Таянч сўзлар: ҳанафий, матуридия, калом, мантиқ, қўлёзма, шарҳ, ҳошия ва таълиқ.

Аннотация: В данной статье рассматриваются структура, комментарии, маргиналии и глоссы одному из важных произведений, посвященный к науке калам, известного учёного ханафи-матуридского мазхаба Саъдуддина аль-Тафтазани (722-792/1322-1390), написанное в Самарканде в 786/1384 году.

Ключевые слова: ханафия, матуридия, калам, логика, рукопись, комментарий, супракомментарий и глосс.

Abstract: The paper highlights the structure, commentaries, margins and glosses of the work “Sharḥ

al-Maqāṣid”, which is considered as an important source on the sciences of Kalām written in Samarkand in 786/1384 by one of the most well known scholars of ḥanafī-māturīdī teaching Sa‘d al-Dīn al-Taftāzānī (722-792/1322-1390).

Keywords: ḥanafī, māturīdī, kalām, logic, manuscript, commentaries (sharḥ), margins (ḥāshiyat) and glosses (ta‘līq).

КИРИШ

Темурийлар ҳукмронлиги даври – “Иккинчи Шарқ Уйғониш даври”нинг етакчи олимларидан бири аллома Саъдуддин Тафтазоний (722-792/1322-1390)дир. Мутафаккирнинг тўлиқ исми Масъуд ибн ал-Қози Фахруддин Умар ибн ал-Мавло ал-Азим Бурҳонуддин Абдуллоҳ ибн ал-Имом ар-Раббоний Шамс ал-Ҳаққ, ад-Дин ал-Қорий ас-Самарқандий ал-Ҳаравий ат-Тафтазоний ал-Хуросоний ал-Ҳанафий бўлиб, у Хуросоннинг Насо (ҳозирги Туркменистон, Ашхабод) шаҳрига ёндош Тафтазон қишлоғида туғилган. Саъдуддин Тафтазоний наҳв, сарф, маоний, баён, усул ал-фикҳ ҳамда фуруъ ал-фикҳ (ҳанафий, шофий ва моликий), мантиқ, ақида, тафсир ва бошқа илм соҳалари бўйича машҳур олим бўлган [4:190; 6: 241; 5: 734; 20: 471].

АСОСИЙ ҚИСМ

Манбашунослик нуктаи назаридан муайян ёзма манба қўлёзмаси ададининг турли минтақаларда қўплаб сакланиб қолганлиги бир жихатдан, унинг кенг истифода қилинганидан дарак берса, иккинчи томондан, ўша асарнинг ўз йўналишида муҳим аҳамият касб этганини англатади. Ушбу омиллар Саъдуддин Тафтазонийнинг каломга доир ёзма меросида ҳам мавжуд бўлиб, зеро, унинг замирида алломанинг илмий салоҳияти ётади. Демак, мазкур асосларга кўра, уларни тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқдир.

Бугунги кунгача алломанинг турли илм соҳалари бўйича эллиқдан ортиқ асарлар ёзганлиги аниқланган. Шулардан олтитаси калом илмига оид бўлиб, улар нафақат, матуридия таълимоти бўйича муҳим манбалар,

балки, адашган оқимларга раддиялар беришда илмий асос ҳисобланади. Жумладан, уларни ёзилиш услубига кўра иккига – “матн” ва “шарҳ”га таснифлаш мумкин. Хусусан, унинг “Шарҳ ал-Ақоид” ва “Шарҳ ал-Мақосид” номли китоблари шарҳ услубида, “Мақосид ат-толибин” ва “Ғоят таҳзиб ал-калом” эса, матн услубида битилган. Аммо, ушбу тадқиқот жараёнида “Рисола фи таҳқиқ ал-имон” ва “ар-Рисола фи ал-калом” асарлари топилмади.

Саъдуддин Тафтазонийнинг калом илмига оид энг катта асари бу – “Шарҳ ал-Мақосид” бўлиб, у 786/1384 йили Самарқандда ёзиб тугатилган. У олимнинг “Китоб ал-Мақосид” номли ўз асарига ёзган шарҳи ҳисобланади [4: 192]. У бир неча марта нашр қилинган.

Ушбу шарҳда таркибий жиҳатдан асл матн – “Китоб ал-Мақосид”даги тартиб сақлаб қолинган бўлиб, фақат, унда ақидавий масалалар далиллар билан исботланган ва улар доирасида адашган оқимлар фикрлари таҳлил қилиниб, илмий асосда раддиялар берилган. Жумладан, асардаги ақидавий масалалар муайян мантикий кетма-кетликка асосланган “мақсад” деб номланган олтига бўлимга тақсимланган бўлиб, улар “ал-мабадий” (асослар), “ал-умур ал-омма” (умумий масалалар), “аъроз” (акциденция), “жавҳар” (субстанция), “илоҳиёт” ва “самъиёт” каби мавзулар билан аталган [21].

Ушбу асар ҳажм жиҳатидан катта бўлишига қарамасдан, у соҳа олимлари ўртасида кенг тарқалган ва кўп мутуала қилинадиган машҳур қомусий китоблардан саналади. Бу эса, унга эътибор қаратилиб, турли даврларда олимлар томонидан шарҳ, ҳошия, ва таълиқлар ёзилганлигидан маълум бўлади ва уларнинг баъзилари асарнинг муайян бир қисмини ва айримлари эса, тўлиқ асарни қамраб олган. Шунингдек, улардан баъзилари бугунги кунгача нашр этилган, айримларининг қўлёзма нусхалари мавжуд бўлса-да, ҳануз чоп этилмаган ва бир хилларининг муаллифлари маълум, лекин асарларнинг ўзи ҳалигача топилмаган. Бу ўринда эса, мазкур уч хусусият инобатга олинган ҳолда ушбу тадқиқот давомида аниқланган муаллифлар ва уларнинг асарлари таснифланди:

Нашр этилган:

1. Ашраф ал-Мақосид фи Шарҳ ал-Мақосид. Ушбу шарҳ асарни тўлиқ қисмига бағишланган бўлиб, унинг муаллифи Абулаббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Яъқуб ад-Далаий ал-Макнасий (ваф. 1128/1716). У 1120/1708 йили ёзиб тугатилган ва Қоҳирада 1935 йили икки жилдда нашр этилган.

2. Ал-Ғазолиёт фи ас-самъиёт: шарҳ ва таълиқ ало Китаб Шарҳ ал-Мақосид. Унинг муаллифи Муҳаммад Ҳусайний Мусо Муҳаммад ал-Ғаззолий ҳисобланади [13].

Қўлёзма ҳолда мавжуд:

3. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид. Ушбу ҳошия муаллифи Шамсуддин Аҳмад ибн Мусо ал-Хаёлий (ваф. 860/1456) бўлиб, у машҳур ҳанафий олимларидан бири ҳисобланади. Шунингдек, олимнинг “Таълиқот ало мабадий мин Шарҳ ал-Мақосид” номли иккичи бир таълиқи ҳам сақланиб қолган [17; 18; 19].

4. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид. Ушбу ҳошия муаллифи Илёс ибн Иброҳим ас-Синобий ал-Бурсавий ал-Ҳанафий (ваф. 891/1486) бўлиб, у “Ҳожи Зода” номи билан танилган [14: 217]. Асарнинг қўлёзма нусхаси Сулаймония кутубхонасида сақланади [7].

5. Ҳашият ала Шарҳ ал-Илаҳиёт ва ас-Самъиёт ли Ал-Мақосид. Ушбу шарҳ муаллифи Малик Аҳмад ибн Малик Пир Муҳаммад Форуқий (ёки Малик Аҳмад ибн Абдулмалик Пир Муҳаммад Форуқий) (ваф. 1067/1657) бўлиб, у ҳам ҳанафий олимларидан бири ҳисобланади. У “Шарҳ ал-мақосид”нинг “ал-Илоҳиёт” ва “ас-Самъиёт” боб (мақсад) ларига ёзилган шарҳ ҳисобланади [10].

6. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид. Ушбу ҳошия муаллифи Абу Абдуллоҳ Валийуддин ибн Мустафо ибн Али Қонстантиний (ваф. 1151/1738) бўлиб, у “Жоруллоҳ Румий Ҳанафий” номи билан танилган [15: 118-119]. Асарнинг қўлёзма нусхаси Сулаймония кутубхонасида сақланади [2].

7. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид ли ас-Саъд. Ушбу ҳошия Муслиҳуддин Мустафо ибн Муҳаммад Қасталоний Ҳанафий (ваф. 901/1495) томонидан битилган бўлиб, олим “Қасталий” номи билан танилган. Асарнинг

қўлёзма нусхаси Сулаймония кутубхонасида сақланади [12].

8. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид. Ушбу ҳошия Шамсуддин Мулла Аҳмад ибн Сулаймон (ваф. 940/1533) томонидан ёзилган. Ушбу ҳошиянинг 1155/1742 йилда қўчирилган бир қўлёзма нусхаси Кужоротдаги “Ҳазрат Пир Муҳаммад Шоҳ” кутубхонасида № 514 рақам остида сақланмоқда.

9. Шарҳ Мақосид ал-Мақосид. Ушбу шарҳ Шамсуддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад Дилажий Усманий Ҳанафий (860-947/1456-1540) томонидан 917/1511 йили ёзиб тугатган [16: 1780-1781]. Бу асарнинг алоҳида хусусияти шундаки, “Шарҳ ал-Мақосид”нинг баъзи ўринларини қисқартирган.

10. Ҳошия ало ал-Умур ал-аммоҳ мин ал-Мақосид. Ушбу ҳошия муаллифи Шамсуддин Аҳмад ибн Сулаймон ибн Камол Пошо (873-940/1468-1534) бўлиб, у таниқли ҳанафий олимларидан бири ҳисобланади. Унинг Маҳмудия кутубхонасида бир қўлёзма нусхаси № 6597 остида сақланади.

Аниқланмаган асарлар:

11. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид. Ушбу ҳошия муаллифи Ҳизир Шоҳ ибн Абдуллатиф Мунташавий Румий Ҳанафий (ваф. 853/1450) ҳисобланади [16: 1781; 8: 430].

12. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид. Ушбу ҳошия Важиҳуддин ибн Носир Алавий Кужаротий Ҳиндий (911-998/1505-1590) томонидан битилган [1: 237].

13. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид. Ушбу ҳошия таниқли ҳанафий олими Мулла Нуруддин Абулҳасан Али ибн Султон Муҳаммад Қорий Ҳаравий Маккий (ваф. 1014/1606) томонидан битилган [11: 56].

14. Мухтасар Шарҳ ал-Мақосид. Ушбу мухтасар Муҳаммад ибн Муҳаммад Амсий Румий Ҳанафий (ваф. 1187/1773) томонидан битилган [9: 627-628].

15. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид. Ушбу ҳошия Ҳисомуддин Мустафо ибн Ҳисомуддин Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Ҳисом Бурсавий Румий Ҳанафий (ваф. 1035/1626) томонидан ёзилган бўлиб, олим “Ҳисом Зода” номи билан танилган.

16. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид. Ушбу ҳошия Нуруддин Аҳмад ибн Муҳаммад Солиҳ Аҳмадободий Кужаротий Ҳиндий (ваф. 1155/1742) томонидан битилган [1: 237].

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, Саъдуддин Тафтазоний деярли барча фан соҳаларига оид қимматли асарлар ёзиб қолдирган Тумурийлар даврининг энг таниқли ҳанафий-мотуридий олими бўлиб, унинг асосий илмий фаолияти даври Мовароуннаҳр диёрига тўғри келиб, аксар шоҳ асарларини ҳам шу минтақа шаҳарларида, хусусан, Самарқандда ёзиб қолдирган. Зеро, унинг ақоид илмига оид ёзма меросидан бугуни кунгача таълим тизимида унумли фойдаланиб келинмоқда. Жумладан, алломанинг “Шарҳ ал-Мақосид” асари ҳам калом илми бўйича муҳим қомусий манбаларда саналади. Буни асарга ёзилган мазкур ўн олтита шарҳ, ҳошия ва таълиқ ҳам қўллаб-қувватлайди. Шунга қўра, ушбу манба нафақат тарихда ўтган турли адашган фирқалар қарашларини танқидий ўрганишда, балки, замонавий оқимларга илмий раддиялар беришда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

МАНБА ВА ДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдулхай ибн Фаҳруддин ибн Абдулаллий. Маориф ал-авориф фи анвор ал-улум ва ал-маориф. – Димашқ: Матбуот мажмаа ал-луғат ал-арабия, 1983. – 419 б.
2. Абу Абдуллоҳ Валийуддин ибн Мустафо ибн Али Қунстантиний. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси Жоруллоҳ фонди. – Қўлёзма. – № 001172. – 115 в.
3. Абулхайр Исомуддин Аҳмад ибн Мустофа ибн Жалил Тошқўпризода. Мифтах ас-Саода. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1975. – Ж. I. – Б. 192.
4. Абулхайр Исомуддин Аҳмад ибн Мустофа ибн Жалил Тошқўпризода. Мифтоҳ ас-саода ва мисбоҳ ас-сияда фи мавдӯаот ал-улум. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1975. – Ж. I. – 405 б.
5. Жамолуддин Абулмаҳсин Юсуф ибн Туғро Барда. Ад-Далил аш-шофий ала Ал-Манҳал ас-

- софий. – Қоҳира: Мактабат ал-Хонижи, 1955. – Ж. II. – 584 б.
6. Жамолуддин Абулмаҳосин Юсуф ибн Туғро Барда. Ал-Манҳал ас-софий ва-л-муставфий баъда ал-вофий. – Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-васоик ал-қоамия, 2005. – Ж. XI. – 356 б.
7. Илёс ибн Иброҳим Синобий Бурсавий Ҳанафий. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси Фотиҳ фонди, Ҳолид Афанди фонди, Шаҳид Али Пошо фонди ва Рағиб Пошо кутубхонаси. – Қўлёзма. – № 002985. – 149 в., – № 000429, – № 001612 ва – № 000757. – 183 в., – № 000813. – 89 в.
8. Исмоил Пошо Бағдодий. Ҳадия ал-орифин. – Истанбул: Миллий эйитим басимеви, 1951. – Ж. II. – Б. 430.
9. Исмоил Пошо Бағдодий. Ҳадия ал-орифин. – Истанбул: Миллий эйитим басимеви, 1951. – Ж. III. – Б. 627-628.
10. Малик Аҳмад ибн Малик Пир Муҳаммад Форукий. Ҳашият ала Шарҳ ал-Илаҳиёт ва ас-Самъиёт ли Ал-Мақосид. – Массачусетс: Хоутон кутубхонаси фонди. – Қўлёзма. – № 4156.
11. Мулла Али Қорий. Минаҳ ар-Равз ал-азҳар. – Байрут: Дор ал-Басоир ал-исломия, 1998. – Б. 56.
12. Муслиҳуддин Мустафо ибн Ҳусомуддин Ҳасан Қасталоний. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид ли ас-Саъд. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси Лали фонди ва Рағиб Пошо кутубхонаси. – Қўлёзма. – № 002225. – 120 в., – № 000795. – 347 в.
13. Муҳаммад Ҳусайний Мусо Муҳаммад Ғаззолий. Ал-Ғаззолий фи ас-самъиёт: шарҳ ва таълиқ ало Китаб Шарҳ ал-Мақосид. – Қоҳира: 1999.
14. Тақиййуддин ибн Абдулқодир Тамимий Ҳанафий. Ат-Табақот ас-сания фи тарожим ал-ҳанафия. – ар-Риёд: Дор ар-Рифоий, 1989. – Ж. II. – Б. 217.
15. Хайруддин Зириклий. Ал-Аълум. – Байрут: Дор ал-илм ли-л-мулойин, 2002. – Ж. VIII. – 373 б.
16. Ҳожи Халифа Мустафо ибн Абдуллоҳ. Кашф аз-зунун. – Байрут: Дор Ихя ат-турос ал-арабий, 2001. – Ж. II. – 559 б.
17. Шамсуддин Аҳмад ибн Мусо Хаёлий. Таълиқот ало мабадиъ мин Шарҳ ал-Мақосид. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси Шаҳид Али Пошо фонди. – Қўлёзма. – № 002829. – 28 в.
18. Шамсуддин Аҳмад ибн Мусо Хаёлий. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид фи ал-калом. – Истанбул: Миллий кутубхона. – Қўлёзма. – № A004306. – 80 в.
19. Шамсуддин Аҳмад ибн Мусо Хаёлий. Ҳошия ало Шарҳ ал-Мақосид. – Истанбул: Рағиб Пошо кутубхонаси. – Қўлёзма. – № 000796. – 201 в.
20. Тақиййуддин Аҳмад ибн Али Макризий. Дураар ал-Уқуд ал-фарид. – Байрут: Дор ал-Ғарб ал-исломий, 2002. – Ж. III. – 586 б.
21. Саъдуддин Тафтазоний. Ал-Мақосид. – Нью Жерси: Принстон университети кутубхонаси фонди. – Қўлёзма. – № 867Y. – 108 в.